

לארבע

ויקראו לפניו אברך (בראשית מא, ט) - זה יוסף שהיה אב בחכמה (ר"ט)

מתורתו ומשנתו של
שר התורה הגאון הקדוש
רבי יוסף ענגיל זצ"ל

פרשת ואתחנן תשפ"ב • שנה ב' - גליון פ"ו • מכון "אוהבי תורה" להוצאת ספרי רבינו זי"ע

תפארת יוסף

פנינים על פרשת השבוע

גליוני הש"ס
שבת ע"ה

**וְשִׁמְרֶתֶם וְעִשִּׂיתֶם כִּי הוּא חֻמַּתְכֶם וּבִינְתְּכֶם
לְעֵינֵי הָעַמִּים וְגו' (ד, ט).**

על איזו חכמה כתוב 'כי היא חכמתכם'

בגמרא שבת (ע"ה), אמר רבי שמואל בר נחמני אמר רבי יוחנן, מניין שמצוה על האדם לחשב תקופות ומזלות, שנאמר 'ושמרתם ועשיתם כי היא חכמתכם ובינתכם לעיני העמים', איזו חכמה ובינה שהיא לעיני העמים, הוי אומר זה חשוב תקופות ומזלות.

עיין שו"ת רד"ך (בית סוד"ה ולפ"ה), שכתב לאחד מחכמי הדור, וז"ל: ומה שכתבת לי שכבודך מאמין שלא ראיתי הגמרא, ואם ראיתי - שכחתי, יען עלותי בשמי מרומי אקלידס, בזה אני משיב למעלת כבוד תורתו, הלואי שיזכני השם ללמוד מחכמת ראיית הירח על פי החשבון, שעליה נאמר 'כי היא חכמתכם ובינתכם' כו', כמו שכתב הרמב"ם ז"ל בהלכות קדוש החודש (פ"א ה"ד), וגם כן היא בכלל 'והגית' (והושע א, ח). ואף דשמואל ירחינאה לא הוי עסיק בה אלא בבית הכסא [מדרש (דבר' ח, ט), הובא בתוספות תענית (ז, ד"ה אף)], זהו בשאר הכוכבים, אבל בראיית הירח שנמצא כמה לשונות מהתלמוד בנזירים עליו, פשיטא דהוי מחכמת תורתנו הקדושה, עכ"ל.

ועיין שו"ת שבות יעקב (ח"ג סימן כ), דכתב דקידוש החודש להרמב"ם בנוי על חכמת האומות כמו שכתב בעצמו, ואין זו היא חכמה המיוכנת בגמרא שבת כאן, שהרי נאמר 'כי היא חכמתכם' וגו', מכלל דעכו"ם לא ידעו לה, ועל כן אין מצוה כלל בלימוד קידוש החודש להרמב"ם.

העולם כדורי או מרובע

ועיין שם עוד טעם, דעיקר חכמת האומות בזה בנויה על יסוד שהעולם הוא ככדור, והוא נגד משמעות ש"ס חגיגה (ב), עיין שם שהביא ממנה ספרים בזה. וכן ראיתי בספר **עליות אליהו** (א"פ פ"ב בהערות) שם **הגר"א מוילנא ז"ל** (תק"ף תיקון ע, קנח. ד"ה מבוטא), שהיתה סברתו שאין העולם כדורי, מדכתיב (איוב לה, ג) 'לאחוז בכנפות הארץ', ומבואר **בסיפרי** (פרשת כי תצא פסיקא כד ד"ה כסות) אקרא ד'על ארבע כנפות כסותך' (דברים כב, יב), למעט קרן עגולה דאין לו כנפות, הרי דבעיגול לא שייך לשון כנפות.

ואולם בזכרוננו מהרמב"ם **במורה** (ח"א)⁷, חושב דבר זה שהעולם כדורי כמו מושכלות ראשונות. וכן משמע בגמרא עבודה זרה (מ"א), עיין שם בתוספות (ד"ה ככדור)⁸, וכן הוא להדיא ברבא נשוא (במדבר יג, יד), על הכתוב (במדבר יג, יג) 'מזרק אחד כסף', עיין שם. וכן הוא גם **בוהר** (ויקרא י; ועיין ז"ה בראשית טו),

(א) אחד מחכמי יוון - חי באלכסנדריה במאה החמישית לאלף הרביעי - וראש חכמי התכונה. הוכירוהו **חובת הלבבות** שער היחוד פרק ה' ד"ה ברבור; **מורה נבוכים** ח"א פרק עג הקדמה השלישית; **תוספות יום טוב** כלאים פ"ג מ"א י"ד, על הכתוב (במדבר יג, יג) 'מזרק אחד כסף' אך ראה **פרדס רמונים** שער יב פ"ד נתיב כט.

(ב) עיין **רא"ם** בפרשתנו ד, לב; **יפה תואר** ב"ר ח, א ד"ה מלא.

(ד) ראה שם פרק לא.

(ז) 'שהעולם עגול, כדאיאת בירושלמי (עבודה זרה פ"ג ה"א) שאלכסנדרוס מוקדון עלה למעלה עד שראה כל העולם ככדור ואת הים כקערה, פירוש ים אוקינוס שמקיף את כל העולם'.

(ז) "מזרק אחד כסף, כנגד העולם שהוא עשוי ככדור הנוזק מיד ליד".

וגם אין זו סברא לבד של חכמי האומות, רק הוא מבואר במופת וכבר האריכו בזה בבאיור ש"ס חגיגה הנ"ל.

ציונים לתורה

וכתבתם על מזוזות ביתך ובשעריך (ו, ט).

תמיהה בדברי הילקוט שאם היו שתי מזוזות איני יודע איזו עיקר ואיזו טפל ושניהן בטלות

עיין ילקוט משלי (רמז תתקמ"ד ד"ה לשמור), 'לשמור מזוזות פתחי' (שם ח, לד), אמר רבי תנחום, חייב אדם להניח מזוזה על פתח ביתו, רבי לוי אמר, שתי מזוזות הן - אחת מכאן ואחת מכאן, רבי ישמעאל אומר, מזוזה אחת, וחכמים אומרים הלכה כדברי רבי ישמעאל, לְמָה - שאם אדם עושה שתי מזוזות, איני יודע איזו עיקר ואיזו טפלה. מסייע ליה לרבי ישמעאל דאמר קרא (ו, ה) 'וקשרתם לאות', אם אדם עושה שני תפלין - אחד מכאן ואחד מכאן, איני יודע איזה עיקר ואיזה טפל, אלא וודאי הלכה כרבי ישמעאל, מה מזוזה אחת אף תפלין אחת, עכ"ל הילקוט.

ויש לדון, דמדוע בעושה שתיים איני יודע איזו עיקר ואיזו טפלה ובטלים שניהם, אדרבה נימא דכל חדא וחדא חזי, וכך דמנחות (א), דשני קומצי לבונה אין בהם פסול יתור, דאמרין דכל חדא וחדא חזי ליה, וכן בהך דעירובין (נ"ה), דפירש רש"י (י"ה ור"ב) גם כן בהך דשני זוגות תפלין, דבכל חדא אמרינן האי למצוה.

ואולם במזוזה נראה דגם רבי לוי מודה, דגוף מצות מזוזה היא רק אחת בימין - דרך ביאתך (מנחות לד), ומה שמצריך מזוזה גם בשמאל, זה איננו מעיקר הדין, רק לשמירה יתירה, או מאיזה טעם אחר, ואם כן הא לא שייך כאן לומר דכל חד חזי, דאותו שבשמאל הא איננו מצוה כלל מעיקר הדין, ועל כן שוב שפיר שייכא הסברא דאיני יודע איזו עיקר ואיזו טפלה, דנראית גם כן השמאל עיקר והימין טפלה, ובטילה המצוה דהיא רק של ימין, ואין להאריך בזה יען כל דברי הילקוט הנ"ל בלאו הכי קשים מאוד מהבין.

אוצרות יוסף

שביעית בזמן הזה קונטרס ג

ונתתם ד' אלקיך לפניך והיתתם וגו' ולא תחנם (ו, ב).

אין במכירת שדות לעכו"ם בשביעית משום 'לא תחנם' ראיתי לכתוב כמעיד בעלמא מה שיש לצדד בהיתר המלאכה

(ז) ראה **באר הגולה** באר הששי כ"ג. ד"ה בפרק. **לבוש האורה** בפרשתנו ד, לב.

(ח) ספר **'אוצרות יוסף' - שביעית בזמן הזה**, הוא חיבור שכתב רבינו בשלשה קונטרסים, כמענה לקונטרס **'תורת שביעית'** ששלח לו מחותנו 'הרב הגאון הקדוש מהר" **ישראל מקאצק** (שליט"א) ז"ל, אשר ביקש בימים ההם להודיע בשער בת רבים את חומר האיסור הכרוך בהיתר המכירה לעבודה בשנת השביעית בארץ ישראל. לאחר שהרחיב רבינו בקונטרסים א-ב בענין שביעית בזמן הזה בכלל, ירד בקונטרס השלישי למצוא היתרים ועצות לעבוד בשביעית בזמן הזה, וכלשון רבינו שם בתחילת הקונטרס: 'אמר הכותב, הנה תשובה זאת לא גמרתיה בשעתה, ועתה (שנת תרע"ד) בחזרי על בתרי תשובותי, הנה

בשביעית לאשר להם שדות בארץ ישראל, הנקראים 'קאלאניעס'.

והנה יש עצה, שימכרו שדותיהם לעכו"ם, ואחרי שביעית יחזרו ויקנו מהם. דאפילו לסברא (ראה בכור שור פסחים כא. ד"ה ומאכל) דמכירה לעכו"ם מיחשיב הערמה, מכל מקום הא הוא הערמה בדרבנן (ראה שבת קל"ט), דשביעית בזמן הזה דרבנן.

ומשום הפקעה מומערש ליכא בשנת שביעית, דבלאו הכי פטור מומערש (רמב"ם הלכות מתנות עניים פ"ו ה"ה), וגם, קדושת הארץ למערש גם כן רק דרבנן (טור ושלחן ערוך י"ד סימן שלא סעיף ב), ויש לומר דדינו רק כמו כיבוש יחיד דסוריא - דרבנן, דלא חיישינן ביה להפקעה מומערש, עיין עבודה זרה (כ"א).

ומשום 'לא תחנם' - דאוסר נתינת חנייה בקרקע לעכו"ם (עבודה זרה ב), גם כן יש לומר דליכא, כיון דהמכירה רק להפקיע איסור שביעית, וכמבואר כזה בתוספות עירובין (סו. ד"ה יפה הב') דכיון דהמכירה רק להתיר איסור שבת - לא חשוב מקח וממכר בשבת.

וגם אפשר למכור לעכו"ם רק על שנת שביעית לבד, דכיון דהמכירה רק לזמן, יש לומר דלא חשוב נתינת חנייה בקרקע. ועיין גיטין (מ"ד), מכרו לשלשים יום מהו, עיין שם שהוא איבעיא דלא איפשיטא במכירת עבד לעכו"ם ולחוץ לארץ לשלשים יום - אי קנסוהו דיצא לחירות.

ואולם לר"ן נדרים (כס. ד"ה אמר), דקניין לזמן הוא רק קניין פירות, אולי חשוב עדיין שדה של ישראל, כיון דהגוף שלו, ואין מתיר איסור שביעית. ויש לעיין בזה בדן שביתת בהמתו באורח חיים שם (סימן רמז).

ועיין חולין (קל"ה), דלוקח צאן עכו"ם לגזו - חייב בראשית הגז, ד'צאנך' (דברים יד, ד) קרינן ביה (רש"י שם ד"ה חייב הב'), ומבואר שם דאם הקנן לו העכו"ם לשלשים יום נמי חייב בראשית הגז, עיין שם היטב. והרי דגם בקנייה לזמן מיקרי 'צאנך', ואם כן דהיפוך - במכירה לעכו"ם לזמן, לא מיקרי תו 'שדך' ו'כרמך' של ישראל, דבשביעית כתיב (ויקרא כ"ה, ד) 'שדך' ו'כרמך', ושפיר יש לו להתיר איסור שביעית.

ואולם בתוספות בבא מציעא (צו: ד"ה בעל) - עיין שם שכתבו: ולפי זה הלוקח בהמה לשלשים יום, אף על גב דלא שואל הוי ולא שוכר, דבלשון מקח לקח, מכל מקום שומר חנם הוי, עכ"ל. ומשמע גם כן דמכירה לזמן אינו של הלוקח קניין הגוף, דאם לא כן היה ראוי שיתחייב גם באונסין, כיון דהוא שלו לגמרי תוך השלשים יום, ודידיה מית ונאנס וכמובן. וגם לשונם שכתבו 'דבלשון מקח לקח', משמע דמיחשיב רק 'לשון מקח' ולא מכירה ממש, כיון דהוא רק לזמן, ובאתי רק להעיר.

כבר יצאו הדברים מלבי, ועם כל זה לבל תהי התשובה הגדולה הזאת בלתי נמנרת, ראיתי לכתוב כמעיד בעלמא מה שיש לצדד בהיתר המלאכה בשביעית לאשר להם שדות בארץ ישראל... בגליון זה הבאנו עצה אחת שכתב שם רבינו, הנוגעת לפרשתנו.

וראה בארוכה במבוא 'ספרי דבי רבי' למהדורא חדשה של ספר זה, בה האריכו לתאר את השתלשלות הדברים, ואת דרכו של רבינו בחיבור זה. **וכמוכן שאין להסיק מן הלכה למעשה לדורות אנו, לאחר שהרחיב רבינו בקונטרסים א-ב בענין שביעית בזמן הזה בכלל, ירד בקונטרס השלישי למצוא היתרים ועצות לעבוד בשביעית בזמן הזה, וכלשון רבינו שם בתחילת הקונטרס: 'אמר הכותב, הנה תשובה זאת לא גמרתיה בשעתה, ועתה (שנת תרע"ד) בחזרי על בתרי תשובותי, הנה**

(ט) ראה בקונטרס ב שם, מה שהאריך רבינו להוכיח כן.

יְאֵתְחִינֵן אֶל ד' בְּעֵת הַהוּא לְאֹמֵר

זוה אחד מעשרה לשונות שנקראת תפלה (רש"י)

עבודת התפלה במשנת רבינו ז"ע

~ מתוך: אוצרות יוסף דרוש ד; מאמר דוד; דרוש ו ~

בירושלים, שנאמר (תהלים קכב, ו) 'שאלו שלום ירושלים ישליו אוהבין', וכיון שנבנית ירושלים בא דוד, שנאמר (הושע ג, ה) 'אחר ישובו בני ישראל ובקשו את ד' אלקיהם' ואת דוד מלכם, וכיון שבא דוד באת תפלה, שנאמר (ישעיה נ, ז) 'והביאותים אל הר קדשי ושמתים בבית תפלתי' עכ"ל הגמרא.

והנה פה מפורש דספירת המלכות נקראת 'תפלה', וזהו ענין אומרם ז"ל וכיון שבא דוד באת תפלה כו'. כי דוד הוא הוא בחינת המלכות (ענין זוה"ק וירא צט; זוה"ק וישב כט), וכל אלה השלשה דברים יחד הם בחינת המלכות, דירושלים הוא גם כן בחינת המלכות (ענין זוה"ק לך לך צד; תיקון ו תיקון ו כג), וכל השלשה דברים איפוא דחשיב כאן הנה הם כולם התגלות בחינת המלכות שיהיה לעתיד א"ה. ומתחלה הוא בנין ירושלים עיר הקודש והיא בחינת המלכות, ואחר כך בא דוד מלך ישראל, והוא איפוא מלכות ממש, ואחר כך באת תפלה, והיא סוד מלכות דלעילא הנקראת 'תפלה', וכנ"ל.

דוד לא נמנע מתפלה בכל מצב כי זו היתה עצמו ומדתו

והנה בידעך זה, אי תבין ממילא דברי הפסיקתא דרב כהנא (רבותי ט, א) וז"ל: אף על פי ששנו רבותינו (ענין עירובין סה), הבא מן הדרך פטור מן התפלה, וכן אם היה במקום סכנה (ענין ברכות כח), אבל דוד לא היה עושה כן, אלא בכל מקום שהיה הולך לא היה מונע עצמו מן התפלה, מנין - ממה שקראו בענין 'למנוח על נגינת לדוד' (תהלים סא, א) כו', עכ"ל.

והדברים מובנים מאליהם, כי בהיות דוד מדתו המלכות סוד התפלה, לא היה אפשר לו למנוע את עצמו בשום מקום מדבר שהוא עצמויות מדתו.

והנה תראה עוד, כי בש"ס ברכות (לא), אמרו, וז"ל: יכול יתפלל אדם לכל רוח שירצה, תלמוד לומר (דניאל ו, יא) 'לקבל ירושלים' יכול היא כוללת (לשלש תפלות) בבת אחת, כבר מפורש על ידי דוד, שנאמר (תהלים נה, ה) 'ערב ובוקר וצהריים אשיחה ואהלה וישמע קולי' כו', עכ"ל הגמרא.

הנה, שזמני התפלה נלמדים מדוד, דכתיב ביה 'ערב ובוקר וצהריים' וגו', והתפלה צריכה להיות לְקַבֵּל ירושלים, הרי ששלשה דברים אלה - ירושלים ודוד ותפלה - מתייחסים זה לזה, והוא עצמו מאמר ש"ס מגילה הנ"ל וכיון שנבנית ירושלים בא דוד כו', וכיון שבא דוד באת תפלה כו', והטעם כנ"ל כי שלשה דברים האלה שלשתם בחינת המלכות.

ובספרי חכמי האמת (ענין זוה"ק תרומה קנו; שם תוריע מט; כתבו בטעם הכתוב שאמר דוד על עצמו 'ואני תפלה' וגו' (תהלים קט, ה) וקשה דהוה ליה למימר 'ואני מתפלל', ומה זה לשון 'ואני תפלה', וכתבו הכוונה שהוא עצמו סוד התפלה מדת המלכות, ולכן אמר 'ואני תפלה', ולא 'ואני מתפלל', ודו"ק.

רגל ישרה בתפלה הוא איחוד השניות

בפרק קמא דברכות (י), המתפלל צריך שיכוין את רגליו, שנאמר (יחזקאל א, ו) 'ורגליהם רגל ישרה'. היינו לאחד הרגלים שיהו כרגל אחד - ענין שם ברי"ף (ה. מדפיס הרי"ף ורבינו זונה ד"ה המתפלל), ולכן 'רגל ישרה' - לשון יחיד.

והוא איחוד השניות, כי אף שיש עוד איברים זוגות באדם, שתי עינים, שתי אזניים, הם בתוך הגוף והגוף מחברם, וכן שתי ידים - הגוף באמצעם ומחברם, מה שאין כן שתי הרגלים - אחרי הגוף, ואין להם מחבר, ולכן מורים על שניות.

ועל כן, התפלה - שבמקום קרבן (ברכות כו), דענין הקרבן - שבת הנבראים אל השם יתברך להתאחד, וכן התפלה, כמבואר **בנתיבות** למורה"ל (נתיב העבודה פרק א ד"ה ובת - ד"ה ובמדרש) בארובה, לכן צריך לאחד שתי הרגלים - איחוד השניות. ועל כן בירושלמי שם (ברכות פ"א ה"א) מאן דאמר דהוא ככהנים, דכהנים גם כן מדתם איחוד השניות, ולכן היו מהלכים עקב בצד גודל - איחוד הרגלים כנ"ל, ודו"ק.

א ראה **גלגליו הש"ס** ברכות י: ד"ה המתפלל, שכתב רבינו: 'אילו היו כתיב ימשו והגבעות תמונתו וחסדי מאתן לא ימוש וברית שלומי לא תמוט', ובירושמי סנהדרין פרק חלק (פ"ה ה"א), אם ראיכם זכות אבות שְמֵטָה וזכות אמהות שתמוטטה - כלו ודיקבו בחסד. ואף שנאמר 'חסדי' - לא 'חסדי', היינו מפאת הניל, כי החסד שהאדם עושה הוא גם כן חסדו יתברך. וזהו בתהלים (סו, ב) 'ברוך אלקים אשר לא הסיר תפלתו וחסדו'.

להתפלל לפניך. ומה שאמר 'ברוב חסדך' ולא ברוב 'חסדי', זה מפאת כי גם החסד שהאדם עושה הוא גם כן שלו יתברך (ד), כי 'מי הקדימני ואשלם' (איוב מא, ג; ענין ויק"ר כו, ב), ולי הכסף ולי הזהב נאם ד' צבאות' (חגי ב, ח), וממנו של האדם שעושה בו חסד הלא בא לו גם כן מן השם יתברך, ולכן אי אפשר לו לומר 'ברוב חסדי', רק 'ברוב חסדך', כי החסד שעושה הוא גם כן שלו יתברך, והוא חסדו יתברך.

החסד מוביל את האדם אל הקודש

והנה החסד שהאדם עושה הוא המוביל אותו לבית הכנסת - 'ואני ברוב חסדך אבא ביתך', ובית הכנסת הוא מקדש מעט (מגילה כט), הרי שהחסד מובילו למקדש מעט. וכמו שהחסד מוביל למקדש מעט, כן הוא מוביל גם כן לבית המקדש הגדול, כמו שנאמר (שמות טו, יג) 'נחית בחסדך עם זו גאלת נהלת בעון אל נוח קדשך', היינו שנחית את העם אשר גאלת בענין זה שיהיה ביניהם מדת חסד - שיעשו חסד זה עם זה, וזהו המנהל אותם אל 'נוה קדשך' שהוא הבית המקדש, וכמכילתא (פרשת בשלח מסכת שדירה פרשה ג ד"ה ואנוחו) על תיבת 'ואנוחו'.

ולא לבד שהחסד מוביל אל הבית המקדש. רק שהוא מוביל גם אל המקום הנבחר והנעלה שבבית המקדש - הוא הקדשי קדשים, כש"ס שבת (ל), בשעה שביקש שלמה להכניס ארון לבית קדשי קדשים דבקו שערים זה בזה, אמר שלמה כ"ד רגנות ולא נענה, כיון שאמר 'זכרה לחסדך דוד עבדך' (רבי הימים ב, ב) מיד נענה.

ספירת מלכות נקראת 'תפלה'

דלית לה מגרמה כלום ומבקשת שפע מהתפארת

הנה נודע (ענין זוה"ק תוריע מט; שם ח"א רג), דספירת מלכות נקראת 'תפלה', ובה סוד התפלה (שם בראשית כד; תיקון ו תיקון יח לג), וזה מפאת הענין, דבחינת מלכות לית לה מגרמה כלום (ענין זוה"ק וישלח קסה; שם וישב קפא), רק כזה שהתפארת משפיע לה, ולכן זהו בחינת תפלה, שהמתפלל הנה הוא מבקש מילוי חסרונו מאת מי שמתפלל אליו, וכן לשבר את האוזן נקרא זה שהיא מבקשת שפעה מאת התפארת.

והנה כבר ידעת (ענין זוה"ק נה סד; שם וחי ר"ט), כי התפארת הוא בחינת הדבר והמלכות בחינת הנוקבא. וזהו שרמזו ז"ל בש"ס נדה (לא), בא זכר לעולם בא ככרו בידו כו', נקבה נקיה באה עד דאמרה מזוני לא יהבי לה, עכ"ל הגמרא. וברש"י: נקיה - חסירה, כמו יצא פלוני נקי מנכסיו (בבא קמא מא), ובד"ה עד דאמרה מזוני פירש, שידועת להתפלל, עכ"ל ז"ל. הנה רמזו ז"ל דבחינת נוקבא היא בחינת נקיה מנכסים, והוא עצמו לשון **המקובלים** 'דלית לה מגרמה כלום'. וזהו שאמרו ז"ל, עד דאמרה מזוני לא יהבי לה, ופירש רש"י שידועת להתפלל, כי זה עצמו הוא ענין היותה בחינת תפלה, וכנ"ל.

ובש"ס מגילה (י), שביארו שם טעם סמיכות י"ח ברכות דשמונה עשרה זו לזו. ואמרו שם בטעם סמיכות הברכות ולירושלמי עירך וכו', את צמח דוד כו', שמע קולנו כו' [ונברכת שמע קולנו נקראת (שם י"ח) 'תפלה', כמו שאומרים בה וקבל ברחמים וברצון את תפלתנו, כי אתה שומע תפלת כו', ומסיימין ברוך אתה ד' שומע תפלה], וז"ל הגמרא: והיכן מתרוממת קרנם (של צדיקים הפְּקֻיָּים בברכת על הצדיקים)

מאתי. כי התקבלת התפלה - לא הסיר תפלתו - הוא על ידי שלא הסיר חסדו מאתי, היינו שעל ידי חסד שהאדם עושה - אשר נקרא גם כן 'חסדו יתברך', על ידי זה 'לא הסיר תפלתו' היינו שתפלתו מתקבלת.

ב 'ואנוהו' - אעשה לפניו בית המקדש, שנאמר (תהלים עט, ז) 'את נוהו השמו'.

התפלה היא חסד הבורא שהרשה לאדם לבוא ולהתפלל לפניו - והעושה חסד נעשה ראוי לה

הנה ענין התפלה - שבשר ודם עיני לבוא ולהתפלל לפני היוצר כל עולמים יתברך, הנה הוא חסד גדול מאת השם יתברך שהרשה אותו על כך - ועוד הוא מצוה לעשות כן (ענין רמב"ם הלכות תפלה פ"א ה"א), כמו שנאמר (תהלים ה, ח) 'ואני ברוב חסדך אבא ביתך', כי הוא רב חסד מאת השם יתברך שהרשה את האדם לבא אל ביתו ולהתפלל לפניו.

ועל כן הבא להתפלל ולהשתמש בחסד הזה של השם יתברך, הנה ראוי לו לראות איפוא להיות ראוי לחסד הזה, ומה יש לאדם לעשות שיהיה ראוי לחסד ד', הנה יש גם לו לעשות חסד - ועל ידי זה הוא ראוי לחסד ד', ועושה השם יתברך גם עמו חסד. כמו שאמרו בש"ס שבת (קנא), 'ונתן לך רחמים וְיִתְקַן' (דברים ג, יח) - כל המרחם על הבריות מרחמין עליו מן השמים. וכך בחסד - כל המתחסד עם הבריות מתחסדין עמו מן השמים. ועל כן על ידי שהאדם עושה חסד, ראוי הוא גם כן לחסד הזה - להיות בא ומתפלל לפניו יתברך.

וזהו בגמרא בבא בתרא (י), רבי אלעזר יב פרוטה לעניא והדר מצלי, דכתיב (תהלים יז, טו) 'אני בצדק אחזה פניך'. שרק על ידי התחסדות - שמתחסד עם העני, נעשה ראוי לחסד הזה שיהיה לו רשות לשחר פני היוצר כל עולמים יתברך.

וכן מבואר בישעיה (נח, ט-ט), כי החסד שהאדם עושה גורם להתקבלות התפלה, וכמו שנאמר שם 'או תקרא וד' יענה תְּשַׁעַר ויאמר הנני, איתמי - 'אם תסיר מתוךך מוֹטָה שלח אצבע ודבר אָוֶן, ותפק לרעב נפשך ונפש נענה תשביע', היינו שלא לבד שלא תרפי לחבירך, רק עוד 'ותפק לרעב נפשך' - שתעשה חסד להשביע רעבים ועניים.

ואומרו 'ותפק לרעב נפשך', היינו שלא תתן לו בקושי (ענין בבא בתרא סו), רק ברצון טוב. כי הרצון מכוונה 'נפש', כמבואר **במורה נבוכים** (ח"א פרק מא) כי 'נפש' הוא שֵׁם הרצון - 'לאסור שריו בנפשו' (תהלים קה, כב), כלומר ברצונו. וכמוהו - 'אל תתנני בנפש צרי' (שם סו, יב), כלומר אל תסגיני ברצונו. וכמוהו - 'אם יש את נפשכם לקבור את מתי' (בראשית כג, ח), כלומר אם יש בדתכם וברצונכם, עכ"ל (וראה דרשת שבת שובה פיסקא פח). וזהו גם כן 'ותפק לרעב נפשך', היינו 'רצונך'.

ונצרך הפקת הרצון לרעב להתקבלות התפלה, כי התקבלות התפלה נקרא גם כן הפקת רצון מד', כמו שנאמר (משלי ח, לד-ה) 'אשרי אדם שומע לי לשקוד על דלתות יום יום לשמור מזוונות פִתְּחֵי, כי מוצאי מצא חיים ויפק רצון מד', אשר המקראת הזה נדרש בפרק קמא דברכות (ח) על השקידה שחרית וערבית בכל יום בבית הכנסת להתפלל, ובא השכר - 'כי מוצאי מצא חיים', היינו אריכות ימים, ועוד 'ויפק רצון מד', היינו התקבלות התפלה, שקורוהו הכתוב הפקת רצון ד'. ולכן לשייזה האדם להפקת רצונו יתברך, צריך שיפיק גם הוא רצונו אל הרעב - היינו החסר והנדבא - אם 'תפק לרעב נפשך', ועל ידי זה וזכה להפקת רצון ד' - התקבלות התפלה, וזהו 'או תקרא וד' יענה תשועו ויאמר הנני', היינו שתקובל תפלתך על ידי ש'תסיר מתוךך מוטה וגו' ותפק לרעב נפשך'.

וזה גם כן טעם הכתוב הנ"ל 'ואני ברוב חסדך אבוא ביתך'. היינו על ידי שארבה בעשות חסד, יש לי הרשות לבא ביתך

א המושך לשונו: 'זכור דרשו גם החכמים בכתוב בישעיה (נד, ב) 'כי ההרים ימשו והגבעות תמונתו וחסדי מאתן לא ימוש וברית שלומי לא תמוט', ובירושמי סנהדרין פרק חלק (פ"ה ה"א), אם ראיכם זכות אבות שְמֵטָה וזכות אמהות שתמוטטה - כלו ודיקבו בחסד. ואף שנאמר 'חסדי' - לא 'חסדי', היינו מפאת הניל, כי החסד שהאדם עושה הוא גם כן חסדו יתברך. וזהו בתהלים (סו, ב) 'ברוך אלקים אשר לא הסיר תפלתו וחסדו'.

ידוע תדע

הרחבת הידיעות במשנתו של רבינו

מדוע נקרא יום חמשה עשר באב - 'יום טוב'?

תשובה לידיעות תדע' מפרשת דברים: האם חולה האוכל בתשעה באב מותר לו לאכול דמאי? ענין גלגליו הש"ס סוף מסכת פסחים ד"ה ב"ן

"מצננין לו גיהנם"

צינון הגיהנם לכבודו של רבינו הב"ח ז"ע | ביאורו של רבינו על מאמרם ז"ל: "הקורא קריאת שמע ומדקדק באותיותיה - מצננין לו גיהנם" | הקשר בין מיתת צדיקים לבין דקדוק בקריאת שמע - ששכרו צינון הגיהנם

הב"ח, בבית הכנסת הישן ב"עיר העדינה" קראקא, מקום בו עמד הב"ח בראש קהל עדת ישורון, שזר רבינו מהלך נפלא, המתפרס על פני עשרות עמודים בספר 'אוצרות יוסף' - דרשות (דרוש ד), על ענין איחוד ואחדות ולעומתם הפירוד וה'שניות' (ניגוד האחדות).

יום שני של ששת ימי בראשית, הוא מהות ה'שניות', שהרי הוא שני ליום הראשון של בריאת העולם - בו נבראה המחלוקת, כדאיתא במדרש (ב"ד 110) שעל כן לא נאמר בו 'כי טוב' (שם פיסקא סו, פב).

הגיהנם נברא דוקא ביום שני, כדאיתא בגמרא (פסחים נד), כי הוא יום בריאת המחלוקת והפירוד. ולכן, שכרו של המדקדק בקריאת שמע - סמל האחדות, הוא שמצננין לו גיהנם שהוא פירוד. ולכן, גם אם האדם אינו יכול שלא להיכנס לגיהנם כלל, "מכל מקום מועיל על כל פנים שיושם באש הגיהנם מים המחברים ומאחדים (ראה מנחות כד), והם מצננין האש" (שם פיסקא פד).

ואילו במקום אחר (שם פיסקא מד) מבאר רבינו ענין נוסף על פי כלל זה של איחוד ופירוד, והלא הוא ענין "מיתת צדיקים מכפרת". כי "הנה דבר המחובר להעולם ומחובר להשם יתברך, בעלותו ושובו להשם יתברך משיב ומחבר העולם עמו מצד חיבורו לעולם. ועל כן מיתת צדיקים - חלילה, ששב להשם יתברך, מחבר העולם עמו להשם יתברך - מקור האחדות".

ולכן מיתת צדיקים מכפרת בפנה אדומה (מועד קטן כח), כי גם פרה עניינה אחדות (כדברי רבינו קודם לכן בפיסקא לב). ושוב אמרו חז"ל (ויק"ו כ, יב; ירושלמי יומא פ"א ה"א) דמיתת צדיקים - בני אהרן - מכפרת כיום הכיפורים, כי גם יום הכיפורים ענינו אחדות, כדכתיב (תהלים קלט, טז) "ימים יצרו ולו אחד בהם" (ראה ילקוט תהלים רמז תתפח ד"ה ימים; תנא דבי אליהו רבא פרק א).

כוחה של אחדות יפה לסלק את החטא - הבא מיצר הרע שמהותו 'שניות' (ראה שם פיסקא מג), וממילא כל דבר שענינו אחדות מסוגל לכפרת עוונותו ותיקון הנשמות.

הרי לנו בזה טעם לשבח, על ענין "מיתת צדיקים מכפרת", המתאים ביותר לצינון הגיהנם, ובזה יומתק לנו מה שהקב"ה מזכה את הצדיקים במיתתו לעבור ולצנן את הגיהנם, לתקן את הנשמות ולהעלותן משאול, כי בכח האיחוד מבטלים הצדיקים את הפירוד שבגיהנם.

הנה שני הענינים האמורים לעיל, צינון הגיהנם על ידי דקדוק קריאת שמע ועל ידי הצדיקים לאחר הסתלקותם, עולים יפה במשנתו של רבינו לכדי ענין וטעם אחד, שהכל מכח האיחוד המבטל את הגיהנם שמהותו פירוד.

בחיים חיותו היה גם-כן שואל ומבקש על נשמת הרשעים".

ואמנם כן, מצנינו לרבינו הב"ח עצמו, בהקדמה לספרו 'משיב נפש' על מגילת רות, אודות ענין זה שהקב"ה אשר הוא צדיק וצדקות אהב, מזכה את הצדיקים בכך שמזרידם לגיהנם, כדי שיוכלו משם להעלות את הנשמות הזקוקות לתיקון, וזו לשון קדשו (שם ד):

"ראינו בדברי האלשיך שכתב על פי ספר הזהרה, שהצדיקים בלכתם מזה העולם, יוליוכום לגיהנם להעלות בזכותם קצת מאשר הם שם... וכד"א 'מזריד שאול ויעל' - שהוא שמזריד את הצדיק לשאול כדי שיעל משם קצתם הראויין להעלותם... שהוא זכות לו להוציא משם נפשות קדושות... מיד שיבוא ויראה אותם בגיהנם, בזכותו נמשכים אחריו ועולים מגיהנם... יעשה לו הוא יתברך כבוד גדול לאחר מותו, דכשיוליכו אותו לגיהנם... להעלות משם קצת יורדי גיהנם... יזרח אור צח בחושך לישרים כשיוליכו אותו לשם, ועל-ידי האור שיזרח לפניהם בחושך, יהיו עולים עמהם ונמשכים אחריהם. וזה יעשה הוא יתברך, לפי שצדיק הוא וצדקות אהב".

בפרשתנו נאמרה מצות קריאת שמע (ה, ד): 'שמע ישראל ה' אלקינו ה' אחד'.

חז"ל (ברכות טו) הפליגו בשכרו של המדקדק באותיות קריאת שמע, עד ש"מצננין לו גיהנם".

הגה"ק בעל 'נודע ביהודה' ז"ע כבר עמד על כך בספרו 'צל"ח על מסכת ברכות (שם): ויש לדקדק, ממה נפשך, אם הוא צדיק גמור, מה עבידתיה בגיהנם כלל שיצטרכו לצנן לו הגיהנם, ואם הוא חייב לסבול עונש בגיהנם, אם כן מה עונש זה אם לא יסבול צער גיהנם, ולמה הכניסוהו לגיהנם לבטלה".

והירץ: "על פי מה שכתבו חכמי המוסר (עי' זה"ק ח"ג רכ), שגם הצדיקים בהיכנסם לגן עדן עוברים דרך הגיהנם לטובת קצת רשעים קרוביהם שכבר סבלו קרוב לערך עונש המגיע להם, ואף על פי כן אין בכחם לעלות ואין חבוש מתיר עצמו, והצדיק בעברו מעלה אותם עמו, והצדיק סובל קצת צער לטובת רשעים ההם...".

משנה זו, סדורה וערוכה היא במשנתו של רבינו הגדול הגה"ק רבי יוסף ענגיל ז"ע. בדרשתו לשבת הגדול שנת תרס"ח, אותו נשא בהיכלו של רבינו

נפלאות מצאנו בספרן של גדולים וצדיקים, אודות הנעשה בשמי מרום בעת עלות נשמתו הטהורה של רבינו הב"ח הגה"ק רבי יואל סירקיש ז"ע בסערה השמימה.

"ופרשת גדולת בעל ה'בתים' (רבינו הב"ח) אשר גדלו המלך האמיתי, כבר נודע בשערה, שבהעלות ה' אותו לשמים בסערה, הכריזו עליו: 'פנו מקום לרבי יואל מקראקא הבירה'; ודבר זה נתגלה על ידי רוח אחד שהיה מסיח לפי תומו את המאורע".

בבואו לעולם העליון, התרחש דבר נורא ועצום. כאשר עמדה נשמתו של רבינו הב"ח לפני בית דין של מעלה, כמובן שלא מצאו בו שום שמץ חטא ועון ח"ו, וכמעט שפסקו דינו לשבת בין הצדיקים בגן עדן שעטרותיהם בראשיהם ונהנים מזיו השכינה.

לפתע באו נשמות עשוקות רבות המתייסרות בגיהנם מזה זמן רב ומצפים לתיקונם, והחלו לבכות ולהתחנן לפני השי"ת²: "אם ייגזר דינו של הב"ח רק לגן עדן, מה נעשה אנו, הנשמות הממתנות בכליון עינים לתיקון. הלא אילו היה הב"ח לכל הפחות עובר דרך הגיהנם, היה בכוחו להביא אותנו אל התיקון, להושיענו ולהוציאנו מאפלה לאור גדול!".

מיד בא מקטרג, חיפש ומצא 'עבירה' שעבר רבינו הב"ח בהיותו בהאי עלמא! היה זה כאשר עבר פעם ברחוב העיר, לידו עמדו שור וחמור שהיו רתומים יחדיו לכרכרה, ובאותו רגע התעטש הב"ח, השור והחמור נבהלו מעט מקול העיטוש והלכו כמה פסיעות מכוחו, ויש בכך חשש רחוק של גרמא, בשוגג וכמתעסק, של 'לא תחרוש שור וחמור יחדיו'³.

די היה ב"עבירה" קלה זו להיות לפתחון פה עבור הנשמות הרבות שייחלו לכך, ונגזר הדין שיצטרך מאורן של ישראל לעבור דרך הגיהנם, בדרך למקום כבודו בגני מרומים, כדי להעלות משם נשמות ישראל. לא לפני שצינונו את הגיהנם הדק היטב - ויש אומרים שעבודת הצינון ארכה שלשים יום!⁴ - עד שלא היה בו שום חום ואש, כדי שיוכל אותו צדיק וקדוש לעבור שם בשלוה וללא שום צער וסבל ח"ו⁵.

גירסא אחרת סיפר הכהן הגדול הרה"ק בעל 'תפארת שלמה' מראדומסק ז"ע⁶ בשם הרה"ק רבי דוד מלעלוב ז"ע, שכאשר עלה רבינו הב"ח לעולם העליון, כיבדוהו בית דין של מעלה לדרוש בדברי תורה, אך הוא זצ"ל השיב שיעשה כן רק אם יצננו את הגיהנם למשך שלשים יום, כדי להקל על סבלם של נשמות יהודיות הנמצאות שם.

סיים ה'תפארת שלמה' ז"ע את סיפורו והפטיר: "מזה נראה גודל צדקת הב"ח זלה"ה, כי מסתמא

(א) נכדו הגאון רבי רפאל מייזליש זצ"ל אבד"ק הארחוב, בהקדמתו לספרו 'תוספות שבת'. ומשם ב'שם הגדולים' להחיד"א ז"ל מערכת גדולים אות י סימן פה.
(ב) הגאון רבי אברהם איטינגא זצ"ל בספרו 'דעת זקנים עמוד כא.
(ג) עד כאן כתב גם הגאון רבי אריה צבי פרומער זצ"ל מקוזניץ בספרו 'ארץ צבי' פרשת ואתחנן, עמוד קצח.
(ד) הגאון רבי יחיאל מיכל היננער זצ"ל אבד"ק נינוב בספרו 'מיכל המים' אות לה.
(ה) שם.
(ו) בנו הרה"ק רבי צבי מאיר זצ"ל אבד"ק ראדומסק בהקדמה לספר 'שער הגלגולים', שכך סיפר אביו הקדוש "לפני חברים המקשיבים".
(ז) לשון רבינו בהקדמה לשו"ת בן פורת ח"ב.
(ח) ראה עוד שם דרשה לשבת שובה פיסקא רו.

סברות אם מלקות חמור ממזון או להיפך תלוי בדעות בני אדם

בגמרא כתובות (לב), ואי ממונא לקולא - שכן הותר מכללו. ויש כאן צריך עיון, דשם הגמרא מסופקת במזון ומלקות - הי מינייהו חמור. ואלו בשבועות (לו). קאמר בגמרא דרך פשיטות, דמלקות חמור מקרבן - דניחא ליה לאיניש דמייתי קרבן ולא לילקי, עיין שם, ואף על פי שהקרבן הוא הוצאת ממון.

ומסברא נראה, שהדבר תלוי בדעות של בני אדם, עיין פסחים (כה), לפי שיש לך אדם שגופו חביב עליו מממונו, לכך נאמר (דברים ו,ה) 'בכל נפשך', ויש שממונו חביב עליו מגופו, לכך נאמר (שם) 'בכל מאודך'.

ועיין כתובות (מו), מאי לוקה - לוקה במזון. ויותר מזה תמצא בשבת (ע), מאי 'יומת' (שמות לא, יד) - יומת במזון, עיין שם היטב דמייירי גבי חיוב קרבן. וכן בבבא קמא (פג:) קמפרש גם כן קרא ד'ואיש כי יכה כל נפש אדם מות יומת' (ויקרא כד, יז), דהיינו במזון, עיין שם היטב. והכונה נראה, דהחיוב קרבן או תשלומי ההכאה יכול לבוא לידי מיתה, דלפעמים שאין אל המתחייב יותר ממזון במאודו, רק כשיעור זה הקרבן והתשלומין שנתחייב, ונמצא שעל ידי חיוב הקרבן והתשלומין יורד מכל ממנונו. וזה נקרא 'מיתה', וכמו שכתוב (שמות ד, ט) 'כי מתו כל האנשים', ודרשו רבותינו ז"ל (גדרים סד): שירדו מנכסיהם.

עונש קנס גזירת מלך - ואין לדון מקל וחומר

הנה לענין אי במזון עונשין מן הדין, עיין תוספות בבא קמא (ב. ד"ה ולא), ושם (ד. ד"ה ועדים), וכבר האריכו ז"ל בזה (עיין ספר הכריתות בני מדות בית א אות יז-יח; מלא הרועים ח"ב ערך 'עונשין מן הדין' אות ה-ו), ועיין מה שכתבתי בזה בלקח טוב (כלל ב פסקא לח-מ). ומה שכתבתי שם (פסקא מ) דאי הא דאין עונשין מן הדין - מדה מסורה כך (עיין פרי מגדים פתיחה כוללת ח"א אות יד), אזי אין ממון בכלל, דדיני ממונות לא מיקרי עונשים, וכנראה מרש"י חגיגה (יא: ד"ה לבתו), עיין שם. הנה כעת ראיתי כן מפורש בספרי דמזון לא מיקרי עונש. והוא בספרי שופטים (פסקא מז ד"ה ועשיתם) על הכתוב (דברים יט, ט) 'ועשיתם לו כאשר זמם לעשות לאחיו' וז"ל: אם ממון ממון אם מכות מכות אם עונשים עונשים עכ"ל.

והנה התוספות במכות (ד: ד"ה לאזהרה) כתבו, דמזון אין צריך אזהרה, וכן כתבו התוספות עוד בבבא קמא (קה: ד"ה מאי). ואולם בספרא קדושים (פרשה ב ברייתא א) על הכתוב (ויקרא יט, יא) 'לא תגנובו' איתא, וז"ל: 'לא תגנובו' מה תלמוד לומר, לפי שנאמר בגיבנה (שמות כב, ג) 'שנים ישלם', למדנו עונש, אזהרה מנין, תלמוד לומר 'לא תגנובו', עכ"ל. ומוכח דקנס צריך אזהרה. וצריך לומר, דמזון אינו נקרא עונש, מה שאין כן קנס חשוב עונש, ואין עונשין אלא אם כן מזהירין, ועל כן צריך אזהרה.

ואם כן יש לדון מזה לכאורה גם לענין אין עונשין מן הדין, דבמזון עונשין מן הדין ובקנס אין עונשין מן הדין, כיון דקנס מיקרי עונש והוא בכלל המדה המקובלת דאין

עונשין מן הדין - לדעת האומר דמדה מסורה כך, מה שאין כן ממון דלא מיקרי עונש אינו בכלל המדה הזאת, וילפינן ליה שפיר מן הדין.

והנה יש לומר עוד כן מטעם אחר דאין ללמוד קנס מקל וחומר. וזה על פי דברי פירוש הראב"ד על הספרא תזריע (פרק ט ברייתא יד ד"ה ומנין), דכתב: ואף על גב דקל וחומר הוא, אפילו הכי אצטרך קרא, שהרי אין לנו בנגעים לדון מקל וחומר כי כולם גזירות מלך הן, עכ"ל. ולפי זה, עונש קנס שהתורה מענשת דחשיב נמי גזירת מלך - עיין כתובות (לח), חידוש הוא שחידשה תורה בקנס אף על גב דמיקטיל משלם, וברש"י (ד"ה סלקא), חידוש הוא שחידשה תורה בכל תשלומי קנס, שאינו דין אלא גזירת מלך בעלמא כו', עכ"ל. ולפי זה גם בקנס אין לדון דין קל וחומר כלל וכמובן.

דבר חידוש אין למדים בו ק"ו ודע דדברי פירוש הראב"ד על הספרא הנ"ל דאין דנין קל וחומר בנגעים משום דגזירות מלך הן - היינו משום דחידוש הן, וכפירוש רש"י כתובות הנ"ל אהא דחידוש הוא כו', דפירש גזירת מלך כו', הנה נזכרתי דכדברי הראב"ד הנ"ל מבואר גם בתוספות מועד קטן (ז: ד"ה מאי), וז"ל: יש מקשין למה אין רבי דורש קל וחומר כו'. ושמוא יש פירכא, או שמוא מצורע חידוש הוא, עכ"ל. ועל כל פנים קנס נמי חידוש הוא - וכש"ס כתובות הנ"ל, אם כן גם כן אין לדון בו דין קל וחומר, ובאתי רק להעיר.

נסקלין ונשרפין פטורים ממזון בגילוי מלתא מרוצח

בגמרא כתובות (לו:), וכל המתחייב בנפשו אין משלם ממון, שנאמר (שמות כא, כב) 'ואם לא יהיה אסון ענוש יענש'. עיין תוספות סנהדרין (מא. ד"ה אבל), דהקשו מנא לן דנסקלין ונשרפין פטור מן התשלומין, הא 'לא יהיה אסון' ברוצח כתיב, עיין שם היטב.

ואולי, בהך דקם ליה בדרבה מיניה הנלמד מלא יהיה אסון, דרשינן טעמא דקרא על פי תוספות סנהדרין (נ. ד"ה קסברי), דכתבו: ויש לומר, דסייף (דעיר הנדחת) יש לו חומרא אחריתי עמו - שממונו אבד (עיין שם), ושקולין שניהם כסקילה, עיין שם. ועל כן זהו הטעם בהך דקם ליה בדרבה מיניה, דאם יתחייב מיתה וגם ממון - הוה ליה המיתה בצירוף הממון כאילו נתחייב מיתה חמורה יותר, ומיתה חמורה יותר הרי אין מחויב, ודו"ק. ואם כן האי טעמא הא שייך גם בנסקלין ונשרפין כמובן, ולכן שפיר ילפינן גם נסקלין ונשרפין מיניה גילוי מילתא בעלמא הוא.

ואולם, לפי זה יומצא דהך דקם ליה בדרבה מיניה הוא פטור בעצם, דמיתה חמורה מזו - הא בעצם אין מחויב, ואילו מלשון הגמרא בכתובות (ג:), איהו לאו משום דלא מיחייב, אלא משום דקם ליה בדרבה מיניה, לא משמע הכי, ובאתי רק להעיר.

ההבטחה האחרונה שמחוללת פלאים:

"כל מי שיסייע בהדפסת החיבורים שלי, אהיה לו למליץ יושר בעולם העליון"

(הבטחתו של רבינו ז"ע סמוך להסתלקותו, באזני חתנו הגד"צ רבי יצחק מענדל מארגנשטערן זצ"ל - מייסד וראש חברת 'אהבי תורה' להוצאת ספרי רבינו)

לרכישת הספרים (במשלוח עד הבית), לקבלת הגליון ולהתרומות: טל: 1800-200-855 | דוא"ל: ot035104720@gmail.com